

3/92; Mehmed İzzet, *Çay Risâlesi*, İstanbul 1295; Ebülhayr Ahmed, *Çay Risâlesi*, Bulak 1300; Ali Nazımâ, *Çay*, İstanbul 1309; Mehmed Arif, *Çay Hakkında Mâlûmat*, İstanbul 1318; O. Kakuza, *Çayname* (trc. Ali Sühâ Delilbaş), İstanbul 1944; Burhan Kacar, *Yapraktan Bardağa Çay*, Ankara 1980; V. Khokhlov, *Çay Alemi* (trc. N. Hasanaliyev), Bakü 1990; Asım Zihnioğlu, *Bir Yeşilin Peşinde*, Ankara 1998; Aladin Goushegir, "Safevîlerden Günümüze İran'da Kahve Kahvehaneler", *Doğu'da Kahve ve Kahvehaneler* (ed. H. Desmet-Gregoire - F. Georgeon, trc. Meltem Atik - Esra Özdeğer), İstanbul 1999, s. 155-193; S. Reimertz, *Çayın Kültür Tarihi*, Ankara 1999; Deniz Gürsoy, *Demlikten Süzülen Kültür: Çay*, İstanbul 2005; Mustafa Duman, *Çay Kitabı*, İstanbul 2005; Ali Rıza Saklı, *Türk Çayının Dünü ve Bugünü*, İstanbul 2008; Kemalettin Kuzucu, *Bin Yılın Çayı: Osmanlı'da Çay ve Çayhane Kültürü*, İstanbul 2012; D. Balland - M. Bazin, "Çay", *Etr.*, V, 103-107; Hişâm Katna, "eş-Şây", *el-Meusu'atü'l-Arabiyye*, Dimaşk 2005, XI, 541-544.

KEMALETTİN KUZUCU

ÇERKEZLER

Kafkaslar'da yaşayan halklardan biri.

Kendilerini Adige olarak adlandıran Çerkezler 2010 yılında Rusya Federasyonu'na bağlı Adigey (7800 km², nüfusu: 107.048), Kabarday-Balkar (12.500 km², 490.453), Karaçay-Çerkez (14.100 km², 56.466) cumhuriyetleriyle Rusya, Türkiye, Suriye, Irak, Ürdün ve İsrail'de yaşamaktaydı. Eski Yunan kaynaklarının Zigoı (Ζυγοί), Ortaçağ İslâm ve Rus kaynaklarının Keşek, Kasog diye adlandırdığı halk için ilk defa 1245'te kullanılan Çerkes ismi bu tarihten itibaren yaygınlaşmıştır. Çerkezler Abzeh, Bjeduğ, Çemguy (Temirgoy / Kemirgoy), Hatukay, Şapsığ ve Mahoşlar ile bugüne ulaşmayan Nathuhay, Ademey, Jane, Heğak, Hektuk, Acoy ve Çapsunlar'ın teşkil ettiği Batı (K'ah'e) ve Kabardaylar ile Besleneyley'in teşkil ettiği Doğu (Şağ) Çerkezleri olmak üzere iki gruptan meydana gelir. Ubıhlar günümüzde artık ölü bir dil sayılan ayrı bir dilleri olsa da Çerkezler'in bir kolu kabul edilir. Kafkas-Rus savaşları (1763-1864) başlamadan önce Çerkezler batıda Karadeniz kıyılarından doğuda Sunja nehrine, kuzeyde Azak denizinden güneyde Kafkas dağlarına kadar uzanan 100.000 kilometrekareden geniş bir alanı kaplayan ve Kafkasya'nın dörtte birini teşkil eden topraklarda yaşıyorlardı.

Çeşitli kaynaklarda Proto-Çerkezler'in Kuzey Kafkasya'daki varlığının milâttan önce 3000'lere kadar uzandığı belirtilir. Eskiçağ Yunan kaynaklarında milâttan önce VII. yüzyılda geçen Sind, Meot ve

Kerket kavimleri İskitler ve Yunan kolonileriyle komşuydular. Bosfor ve Sarmat krallıkları yönetimi altında yaşayan, Farsça ve Türkçe konuşan bozkır halklarıyla ilişkileri olan bu kavimler Yunan ve Gürcü kaynaklarında Ζυγοί, Cikh denilen Zihler'in içinde eridi. Milâttan önce II. yüzyılda Roma idaresine giren Kuzey Kafkasya milâttan sonra III-IV. yüzyıllarda Hunlar'ın saldırısına uğradı. Bu saldırılardan sonra kıyı şehirleri ve deniz ticareti ortadan kalktı. V-IX. yüzyıllarda Hazarlar'ın hâkimiyetinde kalan ve Hazar-Arap mücadelelerine sahne olan Kuzey Kafkasya'nın kıyı kesimlerinde Bizans'ın misyonerlik, denizcilik ve ticaret faaliyetleri sürdü. VIII. yüzyılda Kuban çevresinde görülen Kasoglar, Zihler'in siyasî varlığına son verdiler, Ruslar'ın kurduğu Tmutarakan Prensiği'ni XI. yüzyılda ortadan kaldırdılar. Çerkezler'in etnik oluşumu böylece X-XII. yüzyıllarda tamamlandı. Moğol-Tatar istilâları XIII-XIV. yüzyıllarda Kuzey Kafkasya'nın etnik yapı haritasını değiştirdi. Doğuya ve güneye çekilen Çerkezler'in Kabarday denilen kolu ortaya çıktı. Kabarday, Besleneyley ve Çemguy prenslerinin atası olan Prens Yinal (1427-1456) halkın büyük kısmını yönetimi altında birleştirdi. Kabarday prensleri XVIII. yüzyılın sonlarına kadar Çeçen, İnguş, Karaçay-Malkar ve Osetler ile Kafkas dağlarının kuzeyindeki Abazalar'a da hâkimdiler.

Altın Orda ve Bizans'ın Karadeniz'de ticaret yapma izni verdiği Cenevizliler, XIII-XIV. yüzyıllarda Karadeniz'in kuzey ve doğu kıyılarında Kefe, Azak, Taman, Temrük, Anapa ticaret kolonilerini tesis ederek Çerkezler'le ticarî ilişkiler kurdular. Kolonilere tahıl, tuzlu balık, havyar, bal, bal mumu, yün, kereste, deri ve kürk götüren Çerkezler bunlara karşılık kumaş, sabun, tuz, baharat ve kılıç alıyorlardı. En kârlı ticaret bütün Doğu Akdeniz'de satılan kölelerdi. İstanbul'un fethinden sonra Akdeniz'le irtibatı kesilen koloniler Fâtihten Sultan Mehmed'in emriyle 1475'te Gedik Ahmed Paşa, 1479'da Kasım Paşa tarafından Osmanlı idaresine alındı. Taman ile Soçi arasında sahilde yaşayan, Osmanlı kaynaklarının "Aşağıra Çerkezleri" adını verdiği Çerkezler Osmanlı hâkimiyetini tanıdı. Kafkasya'nın Karadeniz kıyıları bu tarihten itibaren üç asır boyunca Osmanlı hâkimiyetinde kaldı. 1480'de Fâtihten Sultan Mehmed'e elçi göndererek savaşlarda atlı asker verme karşılığında Osmanlı himayesine giren Çerkezler, II. Bayezid tarafından 1484'te Kırım hanının hizmetine verildiler (BA, HH, nr. 1022). XVIII. yüzyıla

kadar hukuken Kırım Hanlığı'na tâbi, gerçekte ise serbest yaşayan Çerkezler tahta çıkan her hana 300 köle vermek, her yıl köle hediye etmek ve seferlere asker göndermekle mükellefti. Kırımîliler'in baskısı ve köle akınları yüzünden Ruslar'a yanaşan Kabarday Prensi Temrük (Temruko) Moskova'ya elçiler yolladı (1557, 1559) ve kızını IV. İvan'la evlendirdi. Bazı Kabarday prensleriyle antlaşma imzalayarak bölgede nüfuzlarını arttıran Ruslar 1563'te Kafkasya'da ilk kaleleri olan Terek'i kurdular. Temrük'ün Çerkezler'i kendi yönetimi altında birleştirme siyaseti diğer prenslerin muhalefeti yüzünden başarılı olmadı. Kafkasya'ya yönelik Rus tehdidini farkederek Osmanlılar 1569'da Astarhan seferine çıktılar. Seferin başarısızlıkla sonuçlanmasına rağmen Ruslar 1574'te Terek Kalesi'ni yıktılar. XVII. yüzyılda Evliya Çelebi ve Tavernier şehirleri olmayan Çerkezler'in köylerde yaşadığını, tarım, hayvancılık, balıkçılık, arıcılık, el sanatları ve köle ticaretiyle uğraştıklarını, parayı bilmediklerini, ticaretin takasla yapıldığını belirtir, günlük hayatları ve geleneklerine ilişkin bilgi verirler. Evliya Çelebi Azak, Taman, Temrük ve diğer Osmanlı kaleleri hakkında başka kaynaklarda bulunmayan ayrıntılar kaydeder. Karadeniz'in kapalı bir Osmanlı denizi olduğu XVI-XVIII. yüzyıllarda Çerkez iskelelerinden yapılan deniz taşımacılığı ve ticaret hem İstanbul'un iasesi hem de Çerkezler için çok önemliydi.

Osmanlı Devleti ve Rusya arasında imzalanan İstanbul Antlaşması ile (1700) Azak Kalesi Ruslar'a verildi. Çerkezler'in sınırı Azak'ın on saat güneyi olarak belirlendi. Prut seferi (1711) neticesinde Azak'ı geri alan Osmanlılar, Kabarday üzerinde hâkimiyet girişimlerini arttırdı. Ruslar 1720'de Terek boyunca beş Rus-Kazak kasabası kurdu. 1735-1739 Osmanlı-Rus savaşı sonunda imzalanan Belgrad Antlaşması ile bağımsız olan Kabarday'da Osmanlı ve Rus taraftarı prensler arasında mücadele başladı. Karışıklıktan yararlanan Ruslar, Osmanlı Devleti ve prenslerin itirazına rağmen 1763'te Mozdok Kalesi'ni yaptırdı. 1765-1767'de soylulara karşı Ruslar'ın da karıştığı köylü isyanları çıktı. 1768-1774 Osmanlı-Rus savaşının ardından Küçük Kaynarca Antlaşması ile bağımsız olan Kırım Hanlığı 1783'te Rusya'ya ilhak edildi. Kuban nehri Osmanlı-Rus sınırı olarak belirlendi. Ruslar'ın Azak'tan Mozdok'a kadar uzanan müstahkem bir hat teşkil etmek, Gürcistan'ı himaye altına almak ve Vladikafkas Kalesi'ni yaptırmak (1784) suretiyle Kafkasya'da konumlarını

güçlendirmesi üzerine Soğucak muhafızı Ferah Ali Paşa da Anapa Kalesi'ni inşa ettirdi, Kuban boylarını tahkim etti. İmam Şeyh Mansûr'un Ruslar'a karşı mücadelesine destek veren Çerkezler 1787-1792 ve 1806-1812 Osmanlı-Rus savaşlarında Osmanlılar'ın yanında yer aldılar.

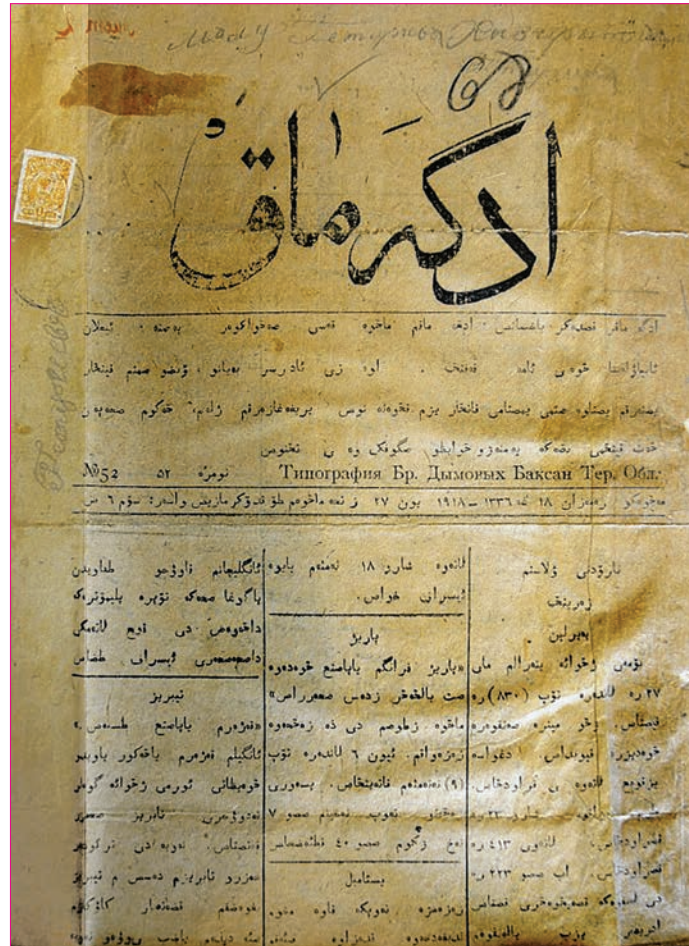
1828-1829 Osmanlı-Rus savaşı sonunda Edirne Antlaşması ile Kafkasya'daki topraklarını kaybeden Osmanlı Devleti, Çerkezler üzerindeki haklarından Rusya lehine vazgeçti. Çerkezler'in dış dünya ile Karadeniz yoluyla olan ilişkisini kesmeye çalışan, 1838'de Soçi ve Tuapse limanlarını ele geçiren Ruslar ülkenin iç kesimlerinde yeni kaleler ve karakollar inşa ettiler. 1820'lerde Dağıstan ve Çeçenistan'da Ruslar'a karşı Müridizm hareketi ortaya çıktı. Çerkezler'le ittifak kurmaya çalışan Şeyh Şamil beklediği ilgiyi görmedi. Kırım Savaşı sırasında (1853-1856) müttefik donanmasının yardımıyla Taman yarımadasının bir kısmını ele geçiren, Şamil'in teslim olmasından (1859) sonra da Ruslar'la savaşa devam eden Çerkezler 13 Haziran 1861'de Soçi'de yaptıkları toplantının ardından, Osmanlı Devleti, İngiltere ve Fransa'dan yardım istediler. Ruslar 1861-1864'te Abzeh, Şapsıç ve Ubihlar'ın topraklarını işgal ettiler. Halka, bir ay içinde Kuban boyunda gösterilecek mahallere yerleşmedikleri veya Osmanlı topraklarına göç etmedikleri takdirde savaş esiri olarak Rusya'nın iç kesimlerine sürülecekleri bildirildi.

Ruslar'ın 1857'den itibaren planladıkları, Kafkasya Komisyonu'nun kurulması ve çarın onayı ile 1861'de resmen kararlaştırdıkları Çerkezler'in sürgünü birçok araştırmacıya göre modern tarihin ilk etnik temizlik hareketidir. 1858-1878 yılları arasında Osmanlı topraklarına sürülen ve göç edenlerin sayısı 1.200.000 ile 1.500.000 olarak verilir. Osmanlı Devleti 16 Ocak 1860'ta Muhâcirin Komisyonu'nu kurdu. Faaliyeti 19 Mart 1875 tarihine kadar süren bu komisyona bağlı Anadolu, Rumeli, Suriye iskân komisyonları vardı. Çerkezler İstanbul, Rumeli, Anadolu ve Suriye'ye yerleştirildi. Berlin Antlaşması'nın (1878) ardından diğer müslümanlarla birlikte Rumeli'yi terketmek zorunda kalan Çerkezler Anadolu, Suriye ve Irak'a gönderildi. Kafkasya'dan göçler 1910'lara kadar devam etti. Çerkez aydınları tarafından İstanbul'da Çerkez İttihat ve Teâvün Cemiyeti, Çerkez Kadınları Teâvün Cemiyeti, müslüman kız ve erkek öğrencilerin birlikte ders gördüğü ilk okul olan Çerkez

Numune Mektebi kuruldu. İstanbul'da Guaze (rehber), Kafkasya'da *Adige Mak* (Adige'nin sesi) gazeteleri yayımlandı.

Çarlığın devrilmesi üzerine Aralık 1917'de teşkil edilen Terek-Dağıstan oblastları hükümetine katılan Çerkezler, bu yönetimin dağılmasından sonra diğer Kuzey Kafkasya halklarıyla birlikte 11 Mayıs 1918'de Kuzey Kafkasya Dağlıları Birliği Cumhuriyeti'ni kurdular. Batum'da imzalanan Dostluk ve Yardımlaşma Antlaşması gereği Kuzey Kafkasya'ya giren ve 6 Ekim 1918'de Derbend'i alan Osmanlı ordusu Mondros Mütarekesi'nin ardından Kasım 1918'de Kafkasya'dan çekildi. 1920'deki Sovyet iktidarından sonra Kuzey Kafkasya Sovyet Cumhuriyeti, 1921'de Dağlı Cumhuriyeti adıyla Sovyet Rusya'ya katılan topraklar 1922'de Karaçay-Çerkez, Kabarday-Balkar, Kuzey Oset, İnguş ve Çeçen özerk bölgelerine ayrıldı. 1936'da Adigeç, Kabarday-Balkar, Karaçay-Çerkez özerk cumhuriyetleri kuruldu. Bu cumhuriyetler Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği'nin dağılmasının (1991) ardından Rusya Federasyonu'nu oluşturan federal birimler haline geldiler.

Sosyal ve Dinî Yapı. Çerkezler, İlkçağ'dan XIX. yüzyılın ortalarına kadar geleneksel ve sınıflı bir toplum yapısına sahiptiler. Yunanlılar, Romalılar, Türkler, Moğollar ve Cenevizliler'den etkilenen Kuzey Kafkasya'daki feodal yapı XIV. yüzyılda ortaya çıktı. "Pşi" denilen prenslerin yönettiği Kabarday, Besleney, Bjeđuç, Jane, Ademey, Temirgoy, Hatukay ve Mahoşlar feodal; pşıları olmayan Abzeh, Şapsıç ve Nathukaylar yarı feodal yapıdaydı. Toplum "pşi, vork / uzden / özden" (soylu), "fekotl / tekhoqotle" (özgür köylü), "og / loganapit" (ürettiklerinin bir kısmına soyluların el koyduğu köylü), "pşitl" (kısıtlı mülkiyet ve aile hakkı olan köle), "vuneut / unatle" (köleler) denilen sınıflara ayrıldı. Pşıların soylu eşlerinden olan çocukları (mirze) babalarıyla aynı haklara sahipti, anneleri soylu olmayan çocukları ise (tume) düşük statüdeydi. Vorklar "tlakotle" (çok soylu) ve "dezhenugo" (az soylu) diye iki gruptu. Pşılar savaş, barış, yağma akını yapılmasına karar verir, "dzepeş" (savaşçı şef) ve savaşçılara kumanda eder, halka emir verir, onları yargılar ve cezalandırırdı. Geleneksel hukuk XIX. yüzyıla kadar toplumda

Kafkasya'da Arap harfiyle yayımlanan ilk Çerkezce gazete olan *Adige Mak*'in 52. sayısının ilk sayfası

geçerliliğini korudu. Pşı ve vorklardan oluşan mecliste (zeuç) yapılan toplantılara "hase", alınan kararlara "habze" deniyordu. Suçlular "khe-yasha" adı verilen mahkemede yargılanır, medenî hukuka ilişkin konular "thamate" denilen kişilerce düzenlenirdi. Kan davası ve erkek çocuğun yabancı ailelerde yetiştirilmesi (atalık) geleneği vardı. Boylar (tlevk), büyük ailelere (acikh) bölünmüş kırsal gruplar (psukho) halinde tek katlı evlerden (wune) oluşan köylerde (hable) yaşıyordu. Evlerde aile içi kutlama ve törenlerin çevresinde yapıldığı ocak kutsal sayılırdı. Pantolon, kalpak (papah), kemer ve çizmeyle birlikte giyilen Çerkez elbisesi bütün Kafkas halklarının benimsenmişti.

Çerkezler'in eski dini, tanrıları ve törenleri hakkındaki bilgiler Nart efsaneleri ve geleneklerle günümüze ulaşmıştır. Çerkezler baş tanrı Tha ile yer, gök, deniz ve ırmak tanrılarına inanıyorlardı. Tapınakları ve ruhban sınıfı yoktu. Kutsal ağaç, orman ve dağ kültleri inançlarının bir parçasıydı. Dualar ve kurban törenleri kutsal ormanlarda kutsal ağaçların altında yapılırdı. Eski inançların izleri, Hıristiyanlığın ve İslâm'ın yayılmasına rağmen XIX. yüzyıla kadar toplum hayatında devam etti. Çerkezler arasında Hıristiyanlık VI-XII. yüzyıllarda Bizans ve Rus misyonerleri tarafından yayıldı. Dominiken rahipleri XIII. yüzyılda Çerkezler'i Katolik yapmaya çalıştılar. Başpiskopos Galonifontibus 1404'te Karadeniz kıyısında yaşayan Çerkezler'in Ortodoksluğu benimsediğini, kiliseleri, ikonları, âyinlerinin Grekler'le aynı olduğunu, ancak eski putperest inançlarının canlı biçimde yaşadığını belirtir. Hıristiyanlık

XV. yüzyılda etkisini kaybetti ve halk eski inancına döndü.

Çerkezler'in İslâmlaşması Tatarlar'ın etkisiyle XIII. yüzyılda başladı, Osmanlılar'ın bölgeye ulaştığı XV. yüzyılın son çeyreğinden itibaren yaygınlaştı. XVII. yüzyılın ortalarında Kabardaylar müslüman olmaya başladılar. Bölgede cami ve mescidler yapıldı. Geçmişte putperest ve hıristiyanların ibadet ettiği mâbedler mescide çevrildi. İslâmiyet XVIII. yüzyılın ilk yarısında Kazanoko Jabağ, yüzyılın sonlarında Ferah Ali Paşa, Hacı İshak Abuk ve Osmanlı Devleti'nin gayretleri neticesinde Çerkezler arasında yayıldı. Kabarday'da soyluların ve halkın Müslümanlığa geçmesini sağlayan Kazanoko Jabağ, İslâm'a uygun gelenekleri "adat" olarak halkın sosyal hayatına soktu, aykırı olanları ortadan kaldırdı, şer'î mahkemeler kurulmasına öncülük etti. Ancak Çerkezler'in İslâmlaşmasında en büyük pay Ferah Ali Paşa'ya aittir. Onun inşa ettirdiği Anapa Kalesi, Çerkezler arasında yürütülen dinî faaliyetlerin merkezi haline geldi. 1784'te Temirgoy ve Bjeđu topraklarına camiler yaptırıldı. 1785'te Anapa kadılığı kuruldu. XVIII. yüzyılın sonundaki yerel âlimlerin en ünlüsü Türkçe, Arapça, Farsça bilen, Nakşibendî tarikatına mensup olan Hacı İshak Abuk soyluları İslâmiyet'e bağladı. Arapça ve Türkçe bilen talebeler yetiştirdi, şer'î mahkemeler kurdu. Kur'an-ı Kerim'i Çerkezce'ye çevirmeye teşebbüs etti. İslâmlaşma'ya destek veren Bâbiâli yerel ulemâyı dini öğretme hizmetlerine karşılık maaşa bağladı. İslâm'ı yaymak için din görevlileri gönderildi. XIX. yüzyılın başlarında Kuban ötesinde imamları İstanbul'dan tayin edilmiş seksen cami, öğrenci sayısı on-altmış arasında değişen,

XVIII. yüzyılın ilk yarısında Çerkezler'in Müslümanlığa girişini sağlayan Kazanoko Jabağ'ı tasvir eden yağlı boya tablo

okutulan kitapları İstanbul'dan gönderilen kırk mektep vardı. Din bilginleri sayesinde XVIII. yüzyılda ve XIX. yüzyılın başlarında Çerkezler arasında Türkçe bilenlerin sayısı arttı. Halk tahılın % 10'unu, otuz büyükbaş hayvanın ya da kırk küçükbaş hayvanın birini, balın % 1'ini ibadet, eğitim ve cenaze hizmetlerine karşılık din görevlilerine veriyordu. Kuzey Kafkasya'ya Nakşibendîlik 1780'lerde, Kâdirîlik 1850'lerde ulaştı. Ancak tasavvuf ve tarikatlar feodal yapıdaki Çerkezler arasında çok etkili olmadı. Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği döneminde dinî ibadet ve eğitim yasaklandı. Dinî yapılar yıktırıldı. 1990'lardan sonra yeni camiler inşa edildi. Günümüzde küçük bir grup Ortodoks Kabarday ve 2000-3000 Katolik Kabarday dışında bütün Çerkezler Sünnî-Hanefî müslümanlardır.

Ortaçağ'da güzellik, cesaret ve savaşçı yetenekleriyle bilinen Çerkezler Abbâsî, Eyyübî, Memlûk sarayları ve ordularında önemli rol oynadılar. Şah I. Tahmasb'dan itibaren Safevî sarayı ve ordusunda Gürcüler ve Ermeniler'le birlikte etkili oldular. Sultan Berkuk'tan (1382) devletin yıkılmasına kadar (1517) Memlûk sultanları Burcî denilen Çerkezler'di. Mısır'da Memlûk beylerinin siyasî, askerî, iktisadî etkinlikleri XIX. yüzyıla kadar sürdü. İlk Çerkez gazetesi *İttihad* 1899'da Türkçe olarak Kahire'de yayımlandı. XV. yüzyılda Osmanlı sarayı ve ordusuna girmeye başlayan Çerkezler, XVIII. yüzyıldan Osmanlı Devleti'nin sonuna kadar Harem ve Enderun'daki en kalabalık unsurdur. Osmanlı tarihinde on bir padişah annesi ve vâlide sultan, sekiz sadrazam, birçok vezir, asker, bürokrat ve saray görevlisi Çerkez'di. Mısır'da ve Kafkasya'daki Osmanlı kalelerinde Çerâkise Bölüğü denilen tamamı Çerkezler'den oluşan birlikler vardı.

Maykop Merkez Camii – Adigey Cumhuriyeti

Kafkas dillerinin Adige-Abhaz grubunda yer alan Çerkezce (Adigebeze) doğu ve batı lehçelerine ayrılır. Çoğu ünsüz olmak üzere elli dört sese sahip, uzun bir geçmişe, zengin kelime hazinesine ve kültüre dayanan, ifade gücü yönünden işlek bir dil olan, geçmişte farklı alfabelerle yazılan Çerkezce, Sovyet döneminin ilk yıllarında önce Arap, ardından Latin, 1936-1938'den sonra Kiril alfabesiyle yazıldı. 1924-1938 arasında Batı ve Doğu Çerkez lehçeleri üzerine iki ayrı yazı ve edebiyat dili oluşturuldu. Çerkezler'in milâttan önce 3000'lere dayanan Nart destanı ile başlayan sözlü edebiyat geleneği de çok gelişmiştir.

BİBLİYOGRAFYA :

Evliya Çelebi, *Seyahatnâme* (Dağlı), II, 61-70; VII, 265-295; J.-B. Tavernier, *Tavernier Seyahatnamesi* (trc. Teoman Tunçdoğan), İstanbul 2006, s. 311-321; Mehmed Hâşim Efendi, *Ahvâl-i Anapa ve Çerâkise*, TSMK, nr. 1564, vr. 6^b, 8^a-9^b, 15^b-17^a; J. F. Baddeley, *The Russian Conquest of the Caucasus*, London 1908, tür.yer.; İsmail Berkok, *Tarihte Kafkasya*, İstanbul 1958; Kemal Karpat, *Ottoman Population 1830-1914*, Wisconsin 1995, s. 69; A. Grigoriantz, *Kafkasya Halkları Tarihi ve Etnografik Bir Sentez* (trc. Doğan Yurdakul), İstanbul 1999, s. 105-133; Ch. Lemerrier-Quelejey, "Co-optation of the Elites of Kabarda and Daghestan in the Sixteenth Century", *The North Caucasus Barrier: The Russian Advance Towards the Muslim World* (ed. M. Benningsen Broxup), London 1999, s. 25-28; a.mlf., "Kuzey Kafkasya'da Tarikatlar", *İslâm Dünyasında Tarikatlar* (trc. Osman Türer), Ankara 2004, s. 69-70, 72; a.mlf., "Çerkes", *EP* (İng.), II, 21-23; G. Rota, "Caucasians in Safavid Service in the 17th Century", *Caucasia between the Ottoman Empire and Iran: 1555-1914* (ed. R. Motika - M. Ursinus), Wiesbaden 2000, s. 107-108; Amjad Jaimoukha, *The Circassians: A Handbook*, London 2001; Aytek Namitok, *Çerkeslerin Kökeni* (trc. Aysel Çeviker), Ankara 2003, I-II; Sadık Müfit Bilge, *Osmanlı Çağında Kafkasya 1454-1829: Tarih, Toplum, Ekonomi*, İstanbul 2005, tür.yer.; Tamara V. Polovinkina, *Çerkesya Gönül Yaram* (trc. Orhan Uravelli), Ankara 2007; Ufuk Tavkul, *Kafkasya Gerçeği*, İstanbul 2007, tür.yer.; Ruslan Betrozov, *Çerkeslerin Etnik Tarihi* (trc. Orhan Uravelli), Ankara 2009; Kadir Natho, *Kafkasya'da ve Kafkasya Dışındaki Çerkesler* (trc. Ömer Aytek Kurlmel), Ankara 2009; L. Tardy, "The Caucasian Peoples and their Neighbours in 1404", *AOH*, XXXII/1 (1978), s. 93; Mirza Bala, "Çerkesler", *İA*, III, 375-386; Halil İnalıcık, "Çerkes", *EP* (İng.), II, 23-25.

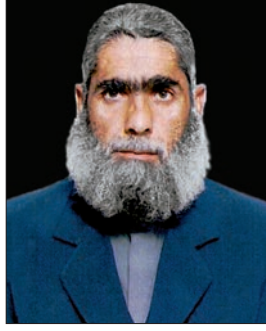
SADIK MÜFİT BİLGE

ÇETİN, İsmail

(1942-2011)

Son devir din âlimlerinden.

27 Şubat 1942'de Diyarbakır'ın Hazro kazasında doğdu. Bölgede ilim ehli olarak tanınmış bir aileye mensuptur. Babası Kâdî Beyzâvî'nin tefsiri üzerine hâşiyesi bulunan

İsmail Çetin

Molla Süleyman'ın oğlu Molla Mahfuz, annesi Ferrâ el-Begavî'nin *Meşâbihü's-sünne'sine* şerh yazan Molla Reşid'in kızı Râbia Hanım'dır. İsmail ilk eğitimini memleketinde aldı. Daha sonra Halep'e giderek Şeyhül-kurrâ Molla Abdürrezzâk Kürdî'nin yanında dört yıl kıraat dersleri okudu ve icâzet aldı. On dört yaşında iken Türkiye'ye döndü ve medrese öğrenimine devam etti. Bu dönemde Molla Mahmud, Şeyh Ersad, Seyda Halil ve oğlu Molla Bedreddin'den; Siirt'te Molla Tayyib, Şeyh Şerefeddin ve oğlu Şeyh Mustafa'dan, Muş'ta Molla Câfer'den ders aldı. Erzurum'da altı ay kadar Sakıp Efendi'nin (Danışman), ardından Molla Muhammed Zivingî'nin, Molla Abdülhakim'in derslerine katıldı. Patnos'ta Molla Yâsin'den iki yıl boyunca çeşitli kitaplar okudu, onunla birlikte gittiği Van'da bir yıl daha derslerine devam edip kendisinden umumi icâzet aldı. 1960'ta tekrar Erzurum'a müftü Sâkıp Efendi'nin yanına gitti. Rahatsızlığı yüzünden derslerini sürdüremeyen hocasının tavsiyesiyle Diyanet İşleri Başkanı Ömer Nasuhi Bilmen'den kısa bir süre bazı kitaplar okudu. 27 Mayıs 1960 İhtilâli'nin ardından Suriye'de Şâh-ı Hazne'nin oğlu Şeyh Alâeddin'in, daha sonra Kuzey Irak'ta Şeyh Muhammed Kasım'ın derslerini izledi. Bu hocasıyla Şirvan'a döndü ve ondan da icâzet aldı.

Bir dönem Diyarbakır'da kitapçılık yapan İsmail Çetin imamlık ve müderrisliğe Diyarbakır'ın Ka'bî köyünde başladı, ardından şeyhi Abdülhakim el-Hüseynî'nin emriyle çeşitli yerlerde bu görevi sürdürdü. 1971'de Isparta'nın Göndürle (Harmanören) köyünde ve Atabey ilçesinde imamlık yaptıktan sonra istifa edip Isparta'ya yerleşti. Burada bir yayınevi kurup eserlerini yayımlamaya başladı. Bir taraftan da kurduğu medresede ders vererek otuz dördü icâzet alan yüzlerce talebe yetiştirdi. 12 Eylül 1980 İhtilâli'nde bir süre takibata uğradı, bu sırada hapishanede astım ve bronşit hastalığına yakalandı. 1996'da sağlık sorunları dolayısıyla Antalya'nın

Aksu ilçesine göç ederek çalışmalarını burada devam ettirdi. 17 Haziran 2011 tarihinde vefat etti. Isparta'da kendisinin yaptırdığı Dilara Camii ve Külliyesi'nin yanındaki Akıyol Mezarlığı'nda defnedildi. Küçük yaşta Nurşinli Şeyh Mâşûk'tan tasavvuf eğitimi alan Çetin gençlik döneminde Seyyid Abdülhakim el-Hüseynî'ye intisap etmiştir. Onun vefatından sonra 1973'te intisap ettiği Medinenli Şeyh Abdülhak'tan 1976'da hac mevsiminde Nakşibendî, Kâdirî, Kübrevî, Sühreverdî ve Çiştîyye tarikatları, 2000 yılında dayısı ve kayınbabası Şeyh Muhammed Ma'sûm'dan Kâdirî irşad icâzeti almıştır.

Eserleri. İsmail Çetin'in yedisi Arapça olmak üzere Isparta'da kendi yayınevinde basılan elli civarında eseri olup başlıcaları şunlardır: **1. Ehl-i Sünnet'in Nazarı İ'tikâdın Ölçüsüdür** (1977). Erzurumlu İbrâhim Hakkı'nın 110 beyitlik itikad manzumesinin şerhidir. **2. Mü'minin İstikâmeti Velinin Kerâmetidir** (1978). **3. Tasavvuf: İnsan ve Vazifesi** (1980). **4. Edeble Varış Lütüfla Dönüş** (1982). **5. Tek Çare** (1987). Ahlâkî ve tasavvufî öğütler içeren hacimli bir eserdir. **6. İttibâ Ehl-i Sünnete'dir** (1989). Eserde Mecûsîlik, Seneviyye, Berâhime, Sâbilik, yahudi fırkaları, Ehl-i sünnet'ten ayrılan fırkalar ve inançlarla Ehl-i sünnet içindeki hak mezhep ve fırkalar tanıtılmış, son bölümde *Kasîde-i Emâlî Tercümesi* esas alınarak Ehl-i sünnet inancı ve tasavvufu ilgili bilgiler verilmiştir. **7. Özleşme Yolu** (1991). Şeyh Fethullah'ın *Risâle*'sinin Nakşibendî tarikatının âdâb ve erkânını anlatan birinci mektubunun tercümesidir. **8. Tahkîm-i Sâdât Şerh-i Mişkât** (I-III, 1995). Birinci ciltte Hatîb et-Tebrîzî'nin *Miškâtü'l-meşâbih* adlı eseriyle ilgili bir mukaddime yazılmış, ardından Abdülhak ed-Dihlevî'nin bu eser üzerine yazdığı ta'likâtın mukaddimesiyle Hatîb et-Tebrîzî'nin mukaddimesi tercüme edilmiştir. Bu mukaddimelerden sonra müellif *Miškâtü'l-meşâbih*'in tamamını yayımlamayı tasarlamışsa da ölümü dolayısıyla sadece iman bölümünü tamamlayabilmiştir. **9. Mesâfü'l-ulemâ'i'l-etkiyâ'i'l-ağbâri'l-aşyâr fi't-tevhîdi ve't-tevekkülü ve't-tevessülü bi'l-enbiyâ'i ve'l-evliyâ'i'l-eb-râr** (1999). Aynı konuda *Tevessül* (1992) adlı bir risâlesi daha vardır. **10. Tasavvuf ve Tevhîdde Parlak İnciler** (2000). *ed-Dürrü'n-naâid fi't-tasavvuf ve't-tevhîd* adlı kendi Arapça eserinin çevirisidir. **11. Ta'lim-i Asfiyâ'** (2002). Bu da *Hikmetü'l-enbiyâ' bi-ta'limi'l-aşfiyâ'* adlı Arapça eserinin tercümesidir. **12. Âyet**